

فرسنامه های فارسی

رضوان مساج

متأسفانه کهنترین فرسنامه ای که ما شناخته ایم (فرسنامه محمد بن محمد) از سال ۷۶۷ هجری کهنتر نیست، حال آنکه بی تردید پیش از آن روزگار نیز آثار ایرانی فراوانی وجود داشته است. سخن ختّیام بر این ادّعا دلالت آشکار دارد:

«به روزگار پیشین در اسب شناختن و هنر و عیب ایشان دانستن، هیچ گروه به از عجم ندانستندی، از بهر آنکه ملک جهان از آن ایشان بود و هر کجا در عرب و عجم اسب نیکو بودی به درگاه ایشان آوردندی...» (نوروزنامه، ص ۶۶).

نکته دیگر آنکه مسائل مربوط به اسب در برخی از آثار دیگر همچون کتابهای ادب و بیطره نیز فراوان آمده است، و مثلاً کتاب *آداب الحرب والشجاعه* اثر مبارکشاه فخر مدبر، در این باب از شاهکارهای زبان فارسی به شمار می آید. ولی ما در این گفتار، کار خود را اختصاصاً به نسخه های خطی فرسنامه ها محدود می سازیم:

آنچه در این مقاله ارائه می شود عبارت است از:

- ۱- فرسنامه هایی که به فارسی تألیف شده اند (شانزده اثر).
- ۲- فرسنامه های منظوم (هفت اثر).
- ۳- فرسنامه های منسوب به ارسطو، شامل چهار بخش. الف. آنها که شمس الدین محمد فرزند حسن، ترجمه کرده است (پنج نسخه). ب. فرسنامه هایی که در فهرستهای نسخ خطی به صورت «منسوب به ارسطو» معرفی شده است (دو نسخه). ج. فرسنامه هایی که گمنام معرفی شده اند، اما از قرآینی می توان حدس زد از آن ارسطو است (چهار نسخه). د. فرسنامه های دیگر از ارسطو (دو نسخه).
- ۴- فرسنامه هایی که از کتاب *هندی سالتوترا اسپان* ترجمه شده اند (چهار عدد با نسخ متعدد).
- ۵- فرسنامه هایی که اگرچه گمنام هستند، اما یا از زبان هندی به فارسی برگردان شده اند و یا دارای اصطلاحات شبه قاره

هنگامی که برای تدوین مقاله «اسب» در *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی* با مؤلف مقاله، آقای دکتر آذرتاش آذرنوش همکاری می کردم، دریافتم که نیاکان ما از هزار سال پیش تاکنون درباره اسب، فرهنگی بی مانند و سرشار از هنرها باقی گذاشته اند که اینک به سبب کاهش استفاده از اسب در جوامع انسانی، آن گنجینه ها نیز به دست فراموشی سپرده شده است. مؤلف محترم مقاله اسب، تا آنجا که توانسته است به معرفی جوانب گوناگون این فرهنگ پرداخته؛ اما به لحاظ آنکه در مقاله *دائرةالمعارف*، فضای کافی برای بررسی فرسنامه هایی که به زبان فارسی نوشته شده است در اختیار نبوده، ناچار، به بحثی اجمالی بسنده شده است. از مضمون آن بحث چنین برمی آید که کسی تاکنون فهرست جامعی برای فرسنامه های فارسی تدارک ندیده است. به همین جهت، ما این فرصت را غنیمت شمرده و به جستجوی این آثار پرداختیم، و اینک مجموعه ای شامل ۷۶ فرسنامه تدارک دیده ایم که تقدیم خوانندگان می گردد.

این فهرست نسبت به آنچه پیش از این تألیف گردیده مانند *چهل مقاله آقای رضا استادی* و حتی فهرست بسیار مفید استوری، کاملتر است. اما هنوز نمی توان ادّعا کرد که فهرستمان برآستی به حد کمال رسیده است، زیرا متأسفانه دستیابی به آثار متعددی که -مثلاً- در کتابخانه های گوناگون هند و پاکستان پراکنده است، آسان نیست و ناچار به فهرستهای موجود، که آنها نیز گاه تکراری و نامطمئنند، بسنده شده، و چه بسا از کتابخانه های خصوصی و عمومی جهان فرسنامه هایی ناشناخته، سر بیرون کشند. با این همه، آرزو مندیم که این پژوهش، خوانندگان را مفید افتد.

۱۳۱۶ هـ. ق. در کتابخانه ملی ملک (افشار-دانش پژوه، ۱/۳/۵۷۵؛ ۶/۱۲۹).

* یک نسخه به شماره ۶۰۵۲، ذیل مجموعه، در کتابخانه مجلس، کتابت: سده ۱۴ هـ. ق. (حائری، ۱۹/۴۴). این نسخه در چهل باب و ۳۳ فصل تنظیم شده و نام مؤلف به صورت «محمد بن محمد (قرن ۸)» یاد شده (در الذریعه، ص ۱۶/۱۷۰، به صورت «محمد بن محمد؟» آمده)، اما چون در ابتدای این نسخه آمده است که وی این رساله را در سال ۷۶۷ برای «امیر نصره بن ملک مظفرالدین باکالیجار» تألیف کرده، تردیدی باقی نمی ماند که منظور همان مؤلف مورد نظر ما است.

* نسخه ای دیگر از این کتاب در کتابخانه عمومی شرق در پتنا (پتنه) موجود است و از مؤلف فقط به صورت «محمد بن محمد» نام برده شده که احتمالاً منظور همان مؤلف مورد بحث ما است (طب اسلامی، ۱۹).

* استوری (ص 3/397 II) یک نسخه از این کتاب را چنین معرفی کرده است:

«اسب نامه یا فرس نامه از محمد بن محمود یا محمد بن محمد که به فرمان مظفرالدین باکا در ۷۶۷ تألیف شده است. و شامل ۲ قسمت است: قسم اول در ۴۰ باب، قسم دوم در ۳۳ باب.» بی گمان این نسخه همان فرسنامه محمد بن محمد است و «باکا» تحریفی از «باکالیجار» است.

- یک نسخه به شماره ۷۵۰۰ ذیل مجموعه، در کتابخانه مرعشی، بی تاریخ، این نسخه دارای دو بخش است، بخش اول در چهل باب، بخش دوم در شصت فصل (مرعشی، ۱۹/۲۹۹).

* یک نسخه به شماره ۳۰۶۵ ذیل مجموعه، در کتابخانه مرکزی در دو بخش، یکی در چهل باب و دیگری در ۳۳ فصل (دانش پژوه، ۱۱/۲۰۲).

در این فهرست، نامی از مؤلف برده نشده است. این نسخه را نگارنده بررسی کرد و همان طور که گمان می رفت، همان فرسنامه محمد بن محمد است. بخش اول این نسخه با آنچه آقای گردفرامرزی به چاپ رسانده است (نک: ادامه همین فهرست) یکی است، اما گاه عبارات آن متفاوت است.

قسم دوم که مربوط به بیطره است اگرچه از نظر مطالب یکی است، اما نظم و ترتیب آن با متن چاپ شده تفاوت بسیار دارد.

لازم به ذکر است که رضا استادی در کتاب چهل مقاله خود (ص ۳۴۸) این نسخه را دو بار معرفی کرده است؛ یک بار به صورت «فرسنامه از محمد واسعی» (؟) و بار دیگر به این ترتیب: «فرسنامه، در دو فصل؛ فصل اول در چهل باب در

هستند. و از آن رو که در فرسنامه های نسخ، نمونه ای از «آغاز» یا «انجام» آن نیاروده اند، احتمال می رود بعضی از نسخه ها یکسان باشند (۲۴ نسخه).

۶- فرسنامه هایی که از عربی به فارسی ترجمه شده اند (سه نسخه).

۷- فرسنامه ای که از زبان ترکی ترجمه شده است (یک نسخه).

۸- فرسنامه های گمنام که از نام مؤلف و حتی نام کتاب هیچ اطلاعی در دست نیست و این نسخه ها آشفتگی و یا افتادگی بسیار دارند (۲۳ نسخه).

فرسنامه هایی که به فارسی تألیف شده اند

فرس نامه، تألیف محمد بن محمد، قرن ۸ هـ. ق.

وی این کتاب را برای امیر «سیف الدین نصره بن ملک شهریار شهید مظفرالدین باکالیجار» (حکومت ۷۲۳-۷۷۵) در رمضان ۷۶۷ تألیف کرده است و در مقدمه آن چنین آمده است:

«از کتب مقدمان ... چون بعضی از آن مطوّل ... و بعضی مختصر ... بود، پیوسته میفرمودند که این بنده ضعیف ... محمد بن محمد را سعی باید کرد که از این کتابها تألیفی کند.» اما در فهرست افشار-دانش پژوه عبارت «محمد را سعی باید» به صورت «محمد واسعی» خواننده شده است. و این اشتباه به کتابهای دیگر نیز راه یافته است. این کتاب دارای دو بخش است: بخش اول، در معرفت اسبان و سال و رنگ و نیک و بد آنها، در چهل باب؛ بخش دوم، در مسابقه شرعی و مداوای اسبان، در ۳۳ فصل (در دو نسخه از این کتاب، شصت فصل ذکر شده است).

این کتاب به «صد باب» نیز شهرت دارد و گویا در اصل دارای صد باب بوده که بعدها ۲۷ باب از بخش دوم آن افتاده است. فخرالدین احمد رودباری در کتاب عرفان الخیول که ترجمه فرسنامه الاقوال الکافیة است، مطالبی را عیناً از کتاب موسوم به «صد باب» نقل کرده و به ترجمه خود اضافه کرده است؛ که آن مطالب با فرسنامه نسخه شماره ۳۰۶۵ کتابخانه مرکزی، ذیل مجموعه، مقابله شد و مطالب کاملاً با هم مطابقت داشت.

- دو نسخه، یکی به شماره ۵۷۵۴، کتابت سده ۱۱؛ و دیگری به شماره ۲۸۳۱ ذیل مجموعه، کتابت: سال

ملک، کاتب محمد مؤمن، در ربیع الثانی ۱۲۱۶ (دانش پژوه، افشار، ۳۵/۵).

- یک نسخه به شماره ۷۵۰۰ ذیل مجموعه، در کتابخانه مرعشی (فهرست کتابخانه مرعشی، ۲۹۹/۱۹).

- یک نسخه به شماره ۴۷۹۳ در کتابخانه غرب در مدرسه آخوند همدان، کتابت در ۲۶ شوال ۱۲۵۶ (ص ۴۰۵).

- دو نسخه، یکی به شماره ۲۹۱ ذیل مجموعه، و دیگری به شماره ۶۲۷۷ در کتابخانه مجلس (حائری، ۱۹/۲۵۶)؛ ۲۱/۲۷۳، ۲۸۴).

- یک نسخه در کتابخانه عمومی شرق در پتنا (طسب اسلامی، ۲۹).

- یک نسخه در کرمانشاه به خط شیخ علی اکبر قمی، مورخ ۱۰۹۹ هـ. ق. (الذریعه، ۱۶/۱۷۰).

- سه نسخه، یکی به شماره «Add 7716» سده هجدهم میلادی؛ دیگری به شماره «Add 8989» سده هفدهم میلادی؛ و سومی به شماره «Add 23, 562» ذیل مجموعه، مورخ ۱۲۱۳ ش (ریو، 482-483/III). از نسخه شماره آخر، یک عدد میکروفیلم به شماره ۱۴۶۴ ذیل مجموعه، در دانشگاه تهران موجود است (دانش پژوه، ۶۰۵).

* یک نسخه به شماره ۱۰۹۳۷ در کتابخانه آستان قدس رضوی، کتابت به سال ۱۲۶۶ ق. (محمد آصف فکرت، ۴۲۷). این نسخه به صورت «فرس نامه، از نظام الدین احمد» یاد شده که بی گمان، همان مضماری دانش است.

برای دیگر نسخ مضماری دانش نگاه کنید: Story, II/3.398.

وصف الخلیل، تألیف ملا محسن فیض کاشانی، متوفی ۱۰۶۷ هـ. ق. این کتاب به فرمان شاه عباس ثانی در هفت باب و حدود دوست بیت نوشته شده است.

- یک نسخه به شماره ۴۴۳۷ ذیل مجموعه، در کتابخانه مرکزی، کتابت سده ۱۲ (دانش پژوه، ۱۳/۳۳۹۶-۳۳۹۷). مضمون هفت باب در این فهرست آمده است.

محاسن الحصان، تألیف امیر محمد حسین بن امیر صالح بن امیر عبدالواسع حسینی سپاهانی خاتون آبادی، متوفی ۱۱۵۱ هـ. ق.

امیر محمد حسین این کتاب را برای شاه سلطان حسین صفوی در یک مقدمه و هفت باب و یک خاتمه در سال ۱۱۱۷ هـ. نوشته است.

- یک نسخه به شماره ۱۳۹۷ در کتابخانه مرکزی (دانش پژوه، ۸/۷۶).

شناختن اسب و فصل دوم در سی و سه باب در درمان اسب. * یک نسخه به شماره ۱۹۶۷ در کتابخانه مرکزی، کتابت به سال ۱۳۰۷ (دانش پژوه، ۸/۵۷۹). این نسخه به صورت دو کتاب مستقل و گمنام در یک مجموعه معرفی شده است؛ مجموعه اول در بیطاری و اسب شناسی در چهل باب، و مجموعه دوم درباره بیماریهای گوناگون اسب در شصت باب. این نسخه را نیز نگارنده بررسی کرد و قسمتهایی از آن را با فرسنامه تصحیح گرد فرامرزی مقابله نمود و در نتیجه معلوم شد که همان کتاب «محمد بن محمد» است.

لازم به توضیح است که این کتاب همراه با فرسنامه ای دیگر از عبدالله بن صفی به نام «دو فرس نامه منشور و منظوم» به اهتمام دکتر علی سلطانی گرد فرامرزی و زیر نظر دکتر مهدی محقق، در تهران، به سال ۱۳۶۶ هجری شمسی به چاپ رسید؛ اما از آنجا که نسخه مصحح ناقص بوده و آغاز آن افتاده بوده است، کتاب به صورت گمنام معرفی شده است.

فرس نامه، تألیف نظام بن حسین ساوجی، به سال ۱۰۳۳ هـ. ق. وی این کتاب را برای شاه عباس صفوی (حکومت ۹۹۶-۱۰۳۸) تألیف کرده و موضوع آن «اقسام اسبان و درمان آنها» است.

- از این کتاب دو نسخه شناسایی شده است؛ یکی به شماره ۲۳۴۵ به خطا دانیال و به تاریخ ۱۰۵۱؛ و دیگری به شماره ۲۳۴۶ کتابت به سال ۱۲۴۱، در لاهور پاکستان (احمد منزوی، ۱/۴۵۰-۴۵۱).

مضماری دانش، تألیف نظام الدین احمد فرزند ملا صدرای گیلانی، متوفی ۱۰۵۹

این کتاب را مؤلف، به امر شاه عباس دوم (حکومت ۱۵۰۰-۱۰۷۷) در یک مقدمه و سه مرحله - که هر مرحله شامل نه باب است - گرد آورده است.

- یک نسخه به شماره ۳۰۶۵ ذیل مجموعه، در کتابخانه مرکزی، بی تاریخ (دانش پژوه، ۱۱/۲۰۰۲).

این نسخه نیز بررسی شد و با نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۶۲۷۷ مطابقت داده شده و مشخص گردید که هر دو نسخه یکسان است.

- یک نسخه به شماره ۴۸۱ ذیل مجموعه، در کتابخانه ملی

۱۲۰۴ در بغداد؛ و آخری به شماره 528 و Add.19 که این نسخه ناقص است (ریو، 484/II).

- یک نسخه به شماره ۸۹۲ در پاریس دارای صد باب (بلوشه، 139/2). اگرچه این نسخه نیز دارای صد باب است، اما چون آغاز و انجامی کافی از این نسخه ها داده نشده، نمی توان حدس زد که آیا این نسخه با نسخه صد باب (فرسنامه محمد و اسمعی) یکی است یا نه؟.

فرس نامه، تألیف سعادت پارخان رنگین دهلوی، متوفی ۱۲۵۱ هـ.
وی پسر محکم الدوله میرزا طهماسب بیک خان اعتماد است و این کتاب را به خواهرش حکیم محمد اشرف خان در عیب و سلامت اسبها در سه فصل نگاشته است، بدین ترتیب:
۱- عیب بهوری؛ ۲- عیب رنگ؛ ۳- عیب جسمی.
- یک نسخه به شماره N.M. 1957-655/14 در موزه ملی پاکستان (نوشاهی، ۶۲).

فرس نامه، تألیف حامد بن عالم، قرن ۱۳
این کتاب در شصت باب در اقسام اسبان و در مان آنها نوشته شده است.

- یک نسخه به شماره 2325 در لاهور پاکستان (احمد منزوی، ۴۴۶/۱).

- یک نسخه به شماره 192 در لندن (فاطمه کشاورز، 345).

فرس نامه، تألیف رفیع الدین بن ملک راج محمد بن ملک قطب الدین
- یک نسخه در آصفیه (طب اسلامی، ۲۹)
* نسخه ای دیگر در همین فهرست به صورت علاج اسبان از محمد بن ملک قطب الدین به طور جداگانه معرفی شده که بی گمان هر دو نسخه یکی است (نگاه کنید: طب اسلامی، ۲۹).

فرس نامه، تألیف ابو محمد صدیقی مشهور به منشی
- یک نسخه در کتابخانه رضا (طب اسلامی، ۲۹).

زیده الفرس، تألیف میر غلام مظهر علی
- یک نسخه در آصفیه (طب اسلامی، ۲۹).

شفاء الفرس، تألیف نجات حسین عظیم آبادی
- یک نسخه در آصفیه (طب اسلامی، ۲۹)
* نسخه ای دیگر در همین فهرست (ص ۲۹) به صورت «علاج مرض فرس» از نجات حسین معرفی شده که بی گمان این دو نسخه

آغاز نسخه چنین است: «... اما بعد، چنین گوید ... محمد حسین بن محمد صالح الحسینی ... که چون در این اوان سعادت توأمان بوساطت محرم سده سنیه والا ... جعفر قلی بیکای امیر آخوریباشی فرمان همیون ... سلطان حسین حسینی موسوی صفوی بهادرخان صدور یافت که این بنده ... رساله ای تألیف نماید ...».

میر آخوری اسب یاسوار کاری و پرورش اسب، تألیف شاه قلی میر آخور
- یک نسخه به شماره ۶۶۹ در کتابخانه ملی ملک (دانش پژوه، افشار، ۱۳۰/۶). وی در دیباچه اظهار نموده که مدتی در خدمت امیر جلال الدین سید بدر بوده است تا آنکه پادشاه خراسان سلطان حسین بهارخان به او لطف کرده و سپس میر آخور دربار شده و چون به دستگاه سلطان عبیدالله بهادرخان راه یافته است، کتاب را برای او نوشته است. آغاز نسخه چنین است: «بسمله، حمد بیحد پادشاهی را که سمند تیزرو خرد در فضای ثنائیش هر چند دویده است به جایی نرسیده ...».

فرس نامه، گمنام
- یک نسخه به شماره ۱۶۸۳ ذیل مجموعه، در دانشگاه تهران (احمد منزوی، فهرست نسخه های خطی فارسی، ۴۴۲/۱؛ دانش پژوه، ۲۲۲۱/۳). این نسخه دیده شد، در چهار برگ است و در باره بیماریهای اسبان، برای سلطان سنجر فرزند ملکشاه نوشته شده است. دارای تاریخ ۸۸۴ هـ است، اما نوع خط و شیوه بیان آن، نشان می دهد که به احتمال زیاد در قرن دوازدهم قمری نوشته شده باشد. آغاز نسخه چنین است: «... و این نسخه را بجهت مطالعه سلطان اعظم سلطان سعید سلطان سنجر ابن ملکشاه ... تصنیف کرده بوده اند که پیوسته بر لفظ مبارک آن حضرت چنین رفتی که «اسب نیکو نیکو یاریست مرد را در همه وقت، و در همه جا بکار آید.»

خیل نامه، گمنام
این کتاب در دو بخش تنظیم شده است: بخش اول شامل چهل باب در معرفت اسبان، و بخش دوم در ۶۰ باب در بیماری و درمان آنها.

- سه نسخه در موزه بریتانیا، یکی به شماره 561 و Add.23، ظاهر آسده ۱۹؛ دیگری به شماره Add. 7715 کتابت به سال

این بیت به عنوان نمونه آمده است: «نماید جلوه از مه تا به ماهی
ز فر دولت تهماسب شاهی» که بی گمان این نسخه همان
کتاب فرسنامه صفی است.

این کتاب توسط دکتر سلطانعلی گدرفرامری ذیل نام «دو
فرس نامه متثور و منظوم» در تهران به سال ۱۳۶۶ ش. به چاپ
رسیده است. و در مقدمه دوم این کتاب (ص ۱۲۷) آمده است:
«اگر در مورد اهدا شدن کتاب به پادشاه صفوی تردیدی به خود
راه ندهیم، در خصوص نام سراینده کتاب این ابهام و تردید به
جای خواهد ماند، درستی نمی شناسیم» (برای اطلاع بیشتر نگاه
کنید: مقدمه همین کتاب).

فرسنامه (منظوم و متثور)، سروده سید حسینی

وی پیشه سپاهیگری داشته و این کتاب را به نام جلال الدین
سکندر شاه سروده است.

یک نسخه به شماره ۴۷۲۳/۱ ذیل مجموعه، در کتابخانه
مرکزی، کتابت به سال ۱۰۲۴ هـ. مثنوی ای است در سیصد
بیت با دیباچه ای به نثر؛ که در آن آمده است:

پسند افتد بنزد این جهانگیر
ادا کن هر چه خواهی کرد تقریر
بگفتا چون تویی مرد سپاهی
شناسی اسب را دانم کماهی

آغاز: «... اما بعد، این رساله ایست مزین و مشرف
بخلعت... بندگی حضرت پادشاه کشورگشای... مبنی بر پنج
فصل است».

پایان:

حسینی درد و اندوهت سراید
امیدم آنکه امیدت برآید»

(دانش پژوه، ۱۴/۳۶۶۷)

فرسنامه، سروده محمدعلی حزین لاهیجی زاهدی فرزند ابوطالب
(۱۱۰۳-۱۱۸۱)

یک نسخه به شماره ۵۱۶۶/۲ ذیل مجموعه، در کتابخانه
ملی ملک (افشار-دانش پژوه، ۸/۲۳۱-۲۳۲).

آغاز:

«بنور و ظلمتش ره بردن آموز
به نسبت اشهب و ادهم شب و روز»

پایان:

«پس از سه روز آبش را تو کم ده
پس از سه بار سیرایش کنی به»

یکی است. لازم به ذکر است که از همین مؤلف کتاب دیگری به نام
علامات مرض فرس نیز ذکر شده است (طب اسلامی، ۲۹).

مرآة الافراس، تألیف سید امام علی اوهی

یک نسخه در کتابخانه رضا (طب اسلامی، ۲۹).

منافع الفرس، تألیف شهاب الدین محمد ناضوار [؟] اولاد خواجه اویس قرنی
این کتاب در ۵۲ باب در شناخت اسبان و معالجه امراض آنها
نوشته شده است.

یک نسخه به شماره ۱۹۸ در لندن (فاطمه کشاورز، ۳۶۴-
۳۶۵).

پایان نسخه چنین است: «زهجری تو پرسى بکردم شمار /
دو صد شصت و سه سال و هم یک هزار به دست خط فقیر حقیر
رکن الدین.»

فرسنامه های منظوم

فرسنامه، اثر شاعری متخلص به صفی، قرن دهم هجری.

وی این کتاب را برای شاه طهماسب صفوی (حکومت
۹۳۰-۹۸۴ هـ) سروده و در آغاز آن آمده:

«پی سیرش چنان کن سرعت اندیش
که گیرد سایه خورشید را پیش
نماید جلوه از مه تا به ماهی
ز فر دولت تهماسب شاهی

...

بحمدالله، صفی کامروز باری
به میدانست زینسان شهریاری
درین فکرم که چون عزمش شود جزم
فرس نامه به نام شه کنم نظم

یک نسخه به شماره ۲۵۱۵/ف/۲ ذیل مجموعه، کتابخانه
ملی (اتوار، ۱۸/۶).

یک نسخه به شماره ۱۶۶۸ در دارالکتب (فهرست
مخطوطات دارالکتب، ۲/۲۹).

* یک نسخه به شماره ۹۹۴ در کتابخانه ملی تبریز (۳/۹۹۰).
در معرفی این نسخه چنین آمده: «مؤلفش معلوم نشد. از متن
نسخه چنین برمی آید که معاصر شاه طهماسب بوده است؛ کدام
شاه طهماسب؟ معلوم نیست» و در پاورقی صفحه ۹۹۰ فهرست،

مخطوطات شیرانی (فهرست مخطوطات شیرانی، ۳۹۸/۲). این نسخه به سال ۱۸۹۷ میلادی نوشته شده و آغاز آن افتاده است.

فرستامه های منسوب به ارسطو

این فرستامه ها به سه دسته تقسیم می شوند: ۱- «فرستامه های منسوب به ارسطو» که مترجم آن شمس الدین محمد فرزند حسن است؛ ۲- «فرستامه های منسوب به ارسطو» که در فهرستها با همین عنوان معرفی شده اند؛ ۳- فرستامه های منسوب به ارسطو که در فهرستها به صورت «گمنام» معرفی شده اند.

فرستامه، منسوب به ارسطو، مترجم شمس الدین محمد فرزند حسن (از عربی به فارسی ترجمه شده است).

- یک نسخه به شماره ۵۰۱۱ در دانشگاه تهران، کتابت سده ۱۰-۱۱، در ۳۳ باب (فهرست نسخه های خطی دانشگاه تهران، ۴۰۸۴/۱۵). آغاز: «این کتاب از گفتار ارسطوی حکیم است که در وصف نیک و بد اسبان جمع کرده.»

این نسخه به کوشش دکتر حسن تاج بخش در جلد اول کتاب تاریخ دامپزشکی و پزشکی ایران، از صفحه ۴۱۴ به بعد، در تهران در سال ۱۳۷۲ شمسی به چاپ رسیده است.

- یک نسخه به شماره ۹/۶۶/۷ ذیل مجموعه در کتابخانه ملی ملک (فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، انسوار، ۵۱۳/۲). در این نسخه، مترجم می گوید: این رساله برای اسکندر نوشته شده است.

- یک نسخه به شماره 2323 در لاهور پاکستان، کتابت سده ۱۳ قمری در ۳۳ باب (احمد منزوی، ۴۴۶/۱). در این فهرست آمده: «متن منسوب به ارسطو که برای اسکندر نگاشته شده است. ترجمه از مولوی محمد بن حسین که می گوید از عربی ترجمه کرده است.»

- یک نسخه به شماره 191 در لندن (فاطمه کشاورز، 354) نیز نگاه کنید:

«1-4» (Story, II, 3, P394, No 662). این نسخه در ۳۳ فصل گرد آمده و آغاز آن چنین است: «این کتاب از گفتار ارسطوی حکیم است که در وصف نیک و بد اسبان جمع کرده است.»

* یک نسخه به شماره ۲/۲۰۶۶ در «مکتبات ترکیا» شهید علی، کتابت به سال ۹۷۷ هـ (احسان اوغلی، ۲۶۹). این نسخه به صورت «فرستامه (باللغة الفارسیة) [از] شمس الدین محمد بن حسین» معرفی شده و نامی از اینکه منسوب به ارسطو باشد، نیامده اما از آنجا که این شخص به عنوان مترجم فرستامه ارسطو در بالا ذکر شد، بی گمان این نسخه نیز از آن ارسطو است.

- یک نسخه به شماره Sdd.23, 562/2 ذیل مجموعه، در موزه بریتانیا (ریو، 483/II).

در این نسخه نام حزین چندین بار آمده و بنابر گفته خود وی، او این کتاب را یک بار در زمان جوانی در اصفهان نوشته بوده است، اما اکنون آن را دوباره برای سرزمین هند می نویسد. این نسخه دارای نه «حلیه» در شناختن اسب و ده فصل در بیماری اسبان و درمان آنهاست. یک عدد میکرو فیلم به شماره ف ۱۴۶۴ ذیل مجموعه در کتابخانه مرکزی وجود دارد (دانش پژوه، ۶۰۵؛ نیز نک: فهرست نسخه های خطی فارسی، احمد منزوی، ۴۴۱/۱).

فرستامه، سروده شخصی با تخلص فارغ، قرن ۱۳ هـ. ق.

- یک نسخه به شماره 239 در کتابخانه گنج بخش پاکستان (احمد منزوی، ۲۱۰-۲۱۱).

آغاز: «در بیان جنس و ولایت فرس به تجربه از گفته مولانا فارغ که به نظم آورده:

در اوصاف اسپان بگویم ترا

که تا نیک و بد سازی از هم جدا»

در پایان آمده:

«بگیری تو گفتار فارغ بگوش

روی گر به بازار توس فروش»

فرستامه، سروده سید غیاث الدین برقوسی

- یک نسخه به شماره 893 ذیل مجموعه، در پاریس (بلوشه، 140/2)؛ این نسخه شامل پنج باب است که پایان باب پنجم افتاده و احتمالاً مربوط به قرن شانزدهم م. است.

فرستامه، از آن «فارس» یا «غواص» و آن را به اسم «حسام» به نظم کشیده - یک نسخه در کتابخانه دهخدا ذیل مجموعه، (الدربعه، ۱۷۱/۱۶).

آغاز: «هذا کتاب فرستامه من کلام فارس، درود و نعمت الهی جل شأنه تعالی، گفته غواص ... (بسمله) ... سوار خرد به که در هر نفس / بمیدان حمد تو راند نفس.»

فرستامه رنگین، گمنام

- یک نسخه به شماره (۲۱۵۵) ۲/۱۱۲۶/۴۱۷۹

تاج بخش چاپ کرده اند یکسان است و گویا به سبب آنکه چند فصل از آن افتاده، کاتب آن را «۲۸ باب» خوانده است. آغاز نسخه چنین است: «... این نسخه ایست از گفتار ارسطاطالیس حکیم که جمع کرده است در وصف اسپان نیک و بد... این نسخه را تألیف کرده از برای ذوالقرنین که اسکندر رومی خوانند و این موسوم است به بیست و هشت باب».

- یک نسخه به شماره ۴۷۲۳ ذیل مجموعه، در دانشگاه تهران، کتابت به سال ۱۰۲۴ (دانش پژوه، ۳۶۶۸/۱۴؛ نیز نگاه کنید: فهرست نسخه های خطی فارسی، احمد منزوی، ۴۴۰). این نسخه توسط نگارنده دیده شد و مقدمه آن با آنچه آقای دکتر تاج بخش چاپ کرده اند کاملاً متفاوت است و در آن آمده: «در صفت انواع اسپان و خاصیه و شکل؛ بدانکه مقررست پیش علما و عقلاء که بعد از انسان جانوری خوش شکل تر از اسب نیست...»، و بعد از آن، احادیثی چند از حضرت رسول (ص) و حضرت علی (ع) آمده است. اما ۳۵ باب آن که مربوط به بیطره است همان فرسنامه ارسطو است. آغاز نسخه چنین است: «... این رساله ایست... که حکمای زمان ارسطاطالیس جهت اسکندر تصنیف نموده و مشتمل است بر مقدمه و برسی و پنج باب و خاتمه».

- یک نسخه به شماره ۲۱۶۳ در کتابخانه مجلس شورای ملی، کتابت به سال ۱۲۲۵ قمری (نقیسی، ۱۳۱/۶-۱۳۲). بنا بر گفته سعید نفیسی این کتاب شاید از زبان تازی ترجمه شده باشد و سبک انشاء می رساند که ترجمه مربوط به قرن نهم است. آغاز نسخه چنین است: «کتاب بیطارنامه من تصانیف حکیم اعظم ارسطاطالیس رحمة الله علیه».

گفتار ارسطاطالیس در صفت اسپان

* یک نسخه در آصفیه (طب اسلامی، ۲۹). در این فهرست از مصنف کتاب نامی برده نشده است؛ اما نام کتاب نشان می دهد که از آن ارسطو است.

فرسنامه، قاتیوس حکیم

- یک نسخه به شماره ۱۹۵ در لندن (فاطمه کشاورز، 358-357). این کتاب در ۷۷ باب گرد آمده است. آغاز نسخه چنین است: «الحمد لله رب العالمین... اما بعد، این کتابیست در شناختن اسپان از نیک و بد...». پایان: «... این رساله فرسنامه نوشته تمام شد دوم ماه ربیع الاول ۱۲۲۵». از آغاز نسخه چنین برمی آید که از آن ارسطو است. برای اطلاع بیشتر، نگاه کنید: استوری، 451/3/II؛ بلوشر، II شماره (۱) 893؛ IV شماره 2159 (2).

فرسنامه، منسوب به ارسطو (این نسخه ها در فهرست به صورت منسوب به ارسطو معرفی شده اند).

- یک نسخه به شماره ۶۰۷۴ در کتابخانه مجلس، کاتب معین الدین محمد بن احمد، مورخ ۹۵۹ قمری (حائری، ۶۱/۱۹). در معرفی این نسخه چنین آمده است: «این فرسنامه منسوب به ارسطو است و با نسخه ۵۰۱۱ دانشگاه تهران تفاوتی دارد. آغاز نسخه چنین است: «فصل اول در وصف اسپان؛ بدانکه ارسطاطالیس حکیم می فرماید که چون خواهی اسب نیک و بدر را فرق کنی باید که اول نظر کنی...».

- یک نسخه به شماره 2324 در اسلام آباد پاکستان گنج بخش، کتابت سده ۱۲ (احمد منزوی، ۴۴۶/۱). این نسخه در بیست باب و به صورت «از ناشناس، منسوب به اسکندر و روایت ارسطاطالیس» معرفی شده و عنوان هر بیست باب در فهرست آمده است. آغاز نسخه چنین است: فرسنامه حضرت اسکندر... ارسطاطالیس حکیم چنین گوید که اگر خواهید که اسپان نیک از بدشناسی، اول نگاه باید کرد که بلند و درهم پیوسته باشد».

فرسنامه، گمنام (این نسخه ها اگرچه در فهرستها به صورت گمنام معرفی شده اند، اما از آنجا که در آغاز این فرسنامه ها نام ارسطو یا فصول کتاب وی ذکر شده، گمان می رود این نسخه ها منسوب به ارسطو باشد).

- یک نسخه به شماره ۳۲۵۹ ذیل مجموعه، در دانشگاه تهران، کاتب: احمد شیبانی، کتابت در سال ۱۳۴۹ قمری (دانش پژوه، ۲۱۱۹/۱۱-۲۱۲۰). این نسخه ۴۵ فصل دارد و توسط نگارنده دیده شد. ظاهراً مؤلف عناوین ۳۳ فصل کتاب ارسطو را با عناوین فرسنامه های دیگر درهم آمیخته و با هم مجموعه ای در ۴۵ فصل گرد آورده است. به عنوان مثال، فصل پنجم این نسخه درباره «کوری و کری اسب... و اما گنگ بودن اسب» است که در فرسنامه ارسطو چاپ دکتر تاج بخش هر کدام در فصلی جداگانه آمده است، به همین علت اگرچه مضمون این دو نسخه یکی است ولی الفاظ و عبارات با هم تفاوت بسیار دارد.

- یک نسخه به شماره ۳۰۱۵ ذیل مجموعه، در کتابخانه مرکزی، کتابت سده ۱۱ (دانش پژوه، ۱۹۵۴/۱۰-۱۹۵۵). این نسخه که ۲۸ باب دارد توسط نگارنده دیده شد و همان فرسنامه ارسطو است که فصلها و عبارات آن با آنچه دکتر

دیگری به شماره 557 کتابت سده ۱۳ هـ. ق. در کتابخانه گنج بخش (احمد منزوی، ۲۰۸/۱-۲۰۹). این نسخه شامل دو بخش است: بخش اول در باب آفرینش اسپان و ...، بخش دوم در علل و معالجه اسپان در ۳۸ باب. در این نسخه نام این اسپان آمده است:

«خنک خسرو، سیاه جمشید، جرده بهرام، بوربیژن، رخس رحم، شبدیز پرویز، گلگون، سمند کیخسرو، کمیت فریدون» و نیز در رنگ اسپان از نامهای اصیل فارسی بهره برده شده است و مطالب نشان می دهد که مترجم از منابع ایرانی استفاده کرده است. - دو نسخه، به شماره Add.16, 854 ذیل مجموعه، در موزه بریتانیا (ریو، 482).

- یک نسخه به شماره 196 در لندن (فاطمه کشاورز، 358). این کتاب در سال ۱۹۹۱ م. در کلکته به نام فرسنامه هاشمی به چاپ رسیده است و جوزف ارلس اشعار این کتاب را به انگلیسی ترجمه کرده و در ۱۷۸۸ م. در کلکته منتشر کرده است.

رساله سالوتر، ترجمه میرنوازش خان علی خان قرن ۱۳ هـ. ق. - یک نسخه به شماره 199 در لندن (فاطمه کشاورز، 365).

فرسنامه، ترجمه عبدالله بن صفی

وی این کتاب را به دستور سلطان احمد والی بهمنی از متن هندی سالوتر ترجمه کرده است.

- یک نسخه به شماره Add.14,057 در موزه بریتانیا (ریو، 481/2).

آغاز این نسخه چنین است: «بنده ضعیف و نحیف عبدالله بن صفی بر فرمان شاه جهانپناه از درک راسی بن سرکراسی ساکن قصبة الملة ترجمه سالوتر را فارسی کرده.»

- یک نسخه به شماره 850 در پاکستان (احمد منزوی، ۴۴۸/۱).

- یک نسخه در آصفیه (طب اسلامی، ۲۹).

رساله سالوتری، گمنام

- یک نسخه به شماره 200 در لندن کتابت به سال ۹۸۰ هـ. ق. (فاطمه کشاورز، 366).

این نسخه دوازده باب دارد و آغاز آن چنین است: «در زمان پیشین و دانایان اهل یقین که چندین اسباب از بلاغت طبع و فضایل عقل در حق سالوتری و معالجه و غیره از پرده غیب بمنصب ظهور آوردند ...»

سالهوترا (Sálihotra)

نام یکی از بنیان گذاران قدیمی علم بیطاری در هند است. وی علوم مقدماتی را نزد پدر خویش اسپستی (Aspasti) فراگرفت و در معرفت و اداره امور اسپان دانش بسیار آموخت. وی رساله ای به زبان سانسکریت به نام سالهوتر نوشت که بارها به فارسی ترجمه شده است. ترجمه آن اینهاست.

- ترجمه سالوتر اسپان، مترجم این سید ابوالحسن متخلص به هاشمی

وی این کتاب را در سال ۹۲۶ هجری قمری، در زمان شمس الدین مظفر شاه دوم پادشاه گجرات (حکومت ۹۳۲-۹۱۷ هـ) از زبان سانسکریت به فارسی ترجمه کرده و اشعاری چند با تخلص هاشمی که خود سروده است نیز بدان افزوده است. اما پس از چندی در زمان شاه جهان پادشاه (حکومت ۱۰۳۷-۱۰۶۷) یکی از سپاهیان وی به نام خواجه عبدالله معروف به عبدالله خان بهادر فیروز جنگ این کتاب را یافته و به نام خود بازنویسی کرده است؛ سپس تمام تخلصهای «هاشمی» را از آن زدوده است. علاوه بر این، مطالبی چند از فرسنامه ای فارسی مربوط به زمان سلطان محمود غزنوی را به ابتدای آن افزوده و کتاب را به نام خویش خوانده است. همین امر موجب اشتباه همه فهرست نویسان شده و ایشان این کتاب را به خواجه عبدالله خان فیروز جنگ نسبت داده اند، حال آنکه چنین انتسابی صحیح نیست.

این کتاب به دو بخش تقسیم می شود: بخش اول شامل دوازده باب و بخش دوم دارای ۳۸ باب. آغاز نسخه چنین است: «اسب فکرت چو زین کند دانا

به که گوید نخست حمد خدا

به نام خدایی که توسن افلاک را گرد مرکز خاک دائر گردانید ...»

- یک نسخه در آصفیه (طب اسلامی، ۲۹).

- یک نسخه به شماره ۱۳۷۴۶ در آستان قدس رضوی (محمد آصف فکرت، ۴۲۷).

- یک نسخه به شماره (۲/۱۲۱۹/۴۲۷۲) در پاکستان (فهرست مخطوطات شیرازی، ۳۹۷/۲). این نسخه به نام فرسنامه معرفی شده است.

- یک نسخه به شماره 894 در پاریس (بلوشه، 140/2).

- دو نسخه، یکی به شماره 556، کتابت سده ۱۲ هـ. ق. و

برگردان شده است. مترجم در ضمن ترجمه اش از کتابهای مضماری دانش، آداب الحرب و صد باب (فرسنامه محمد واسعی) نیز استفاده کرده است.

- یک نسخه به شماره ۲۴۲۹ در کتابخانه مرکزی (دانش پژوه، ۱۰۹۳/۹).

- یک نسخه به شماره ۲۱۸۱ در کتابخانه مجلس شورای ملی (سعید نفیسی، ۱۴۴/۶).

ترجمه کامل الصناعتین، مترجم ناشناخته

نام کامل این کتاب کاشف هم الویل فی معرفة امراض الخیل او کامل الصناعتین البیطرة والزرقه المعروف بالنصری، تألیف ابوبکر بن بدرالدین بیطار است و به امر قاضی القضاة محمد ادریس خان و به نام احمد شاه درآنی (حکومت ۱۷۷۳-۱۷۷۳ م) ترجمه شده است.

- یک نسخه به شماره ۱۶۶۷ در دارالکتب مصر، کتابت به سال ۱۱۹۹ هـ. ق. (فهرست المخطوطات الفارسیة دارالکتب، ۲۸-۲۹/۲).

- یک نسخه به شماره 5203/1 در ازبکستان شوروی (مجموع نسخ خطی شرق دو آکادمی علم، ازبکستان شوروی، 5694/1).

در توضیح این نسخه آمده است: «این ترجمه به کمک قاضی محمد صدیق خان و محمد ادریس خان به نام احمد شاه درآنی انجام شده و احتمالاً این دو نفر از درباریان بوده اند چه، قاضی محمد صدیق، مفتی بلده لاهور بوده است.»

* یک نسخه به شماره ۲۵۱۵ در کتابخانه مرکزی، کتابت سده ۱۲ (دانش پژوه، ۱۳۰۸/۹). این نسخه توسط نگارنده دیده شد و ناقص است. آغاز آن چنین است: «است که ناگاه پیدا شود و هفتم ثوالیل است و آن جمع ثولول است». و در پایان آن آمده: «اما بعد حسب الحکم جهان مطالع عالم مطیع شاه سلیمان جاه ... سلطان المجاهدین فی سبیل الله ... احمد شاه پادشاه در دران لازال مؤید بتأیید السبحان ...»

این نسخه در فهرست چنین معرفی شده: «فرس نامه: در ۹ مقاله بنام احمد شاه درآنی ساخته شده است.»

کتاب البطرة و کتاب الخیل، مترجمان ناشناخته

این دو کتاب ترجمه ای از الفروسیه ابن اخی حزام است و در زمان خلیفه معتضد (حکومت ۲۷۹-۲۸۹) به عربی نوشته شده است (استوری، II، 396/3).

در اینجا فهرست فرسنامه هایی داده می شود که مؤلف یا مترجم آنها مشخص نیست، اما از زبان هندی به فارسی ترجمه شده اند و دارای اصطلاحات شبه قاره هستند و می توان گفت در آنجا نوشته شده اند.

- یک نسخه به شماره ۲۱۴۹ (۵۶۱۲/۲۲۸۷/۱) در پاکستان (فهرست مخطوطات شیرانی، ۳۹۷/۲). در معرفی این نسخه آمده است: «اصل رساله به زبان و خط هندی است ولی کسی آن را به فارسی ترجمه کرده و زیر هر سطر درج نموده.»

- یازده نسخه در پاکستان (احمد منزوی، ۴۵۱-۴۵۲). در معرفی این نسخه ها آمده: «از ناشناس، از نوشته های شبه قاره، در ۸۰ باب.»

- سه نسخه در کتابخانه گنج بخش (احمد منزوی، ۲۱۰/۱). در فهرست آمده: «از ناشناس، در شناسایی خوب و بد در مان اسب، از نگاشته های شبه قاره است.»

- یک نسخه در اسلام آباد پاکستان در ۳۶ باب با اصطلاحات هندی (احمد منزوی، ۴۵۲/۱).

- یک نسخه در موزه ملی پاکستان، کاتب: معین الدین، مورخ ۱۲۰۱، آمیخته با مصطلحات محلی شبه قاره هند (نوشاهی، ۶۲).

- دو نسخه در پاکستان مربوط به سده ۱۳ (احمد منزوی، ۲۱۱/۱).

- یک نسخه در پاکستان مربوط به اوایل قرن ۱۲، این کتاب به دستور مظفر شاه ثانی، والی گجرات، ترجمه شده است. (فهرست مخطوطات شیرانی، ۵۴۹/۳).

- چهار نسخه در پاکستان، بی تاریخ، اصل رساله به زبان هندی است، اما کسی آن را به فارسی ترجمه کرده و زیر هر سطر آورده است (احمد منزوی، ۴۵۲/۱).

فرسنامه هایی که از عربی به فارسی ترجمه شده اند

فرسنامه منسوب به ارسطو (نگاه کنید: ابتدای مقاله)

هرقان الخیول، ترجمه فخرالدین بن احمد رودباری

این کتاب ترجمه ای است از «الاقوال الکافیة والفصول الشافیة فی الخیل» (چاپ شده در بیروت، ۱۹۸۷ م). از ملک مجاهد غسانی و به دستور امان الله خان پسر خسروخان فرمانروای کردستان در سندج در سال ۱۲۶۱ هـ. ق. به فارسی

اسب دوانی، شامل سه مرحله و هر کدام دربردارنده چند فصل (فهرست نسخ خطی کتابخانه مرعشی، ۱۴/۸۰).

- دو نسخه در کتابخانه ملی ملک (ایرج افشار-دانش پژوه، ۱۳۰/۶).

- یک نسخه به شماره 558 در کتابخانه گنج بخش، کتابت به سال ۱۲۴۷ هـ. ق.، در ۳۶ باب مصور (احمد منزوی، ۲۰۹/۱).

- یک نسخه به شماره Add.14,057 ذیل مجموعه، در موزه بریتانیا، کتابت به سال ۹۸۳ هـ. ق. مؤلف، این کتاب را به سلطان غیاث الدین محمد شاه بن محمود شاه خلجی (حکومت ۸۷۳-۹۰۶) تقدیم کرده است. اما بنابر قول «ریو» تاریخ کتابت نسخه باید اشتباه باشد (481).

- دو نسخه در پاریس به نام بیطارنامه. این نسخه ها ظاهراً قدیمی است؛ زیرا مؤلف می گوید کتاب را با زحمت بسیار نوشته و کار خود را براساس کار افراد یونانی از جمله ارسطو، بقراط، قانیوس و حریمه بن اقبس نهاده است. این نسخه ۷۷ باب داشته که در پایان باب ۵۲، نسخه تمام می شود (بلو، 140-139/2).

- یک نسخه به شماره 193 در لندن و دارای هشتاد «نوع» است (فاطمه کشاورز، ۳۵۶).

در پنجاب و تاشکند فرسنامه ای گمنام نیز موجود است که آن نیز به هشتاد «نوع» تقسیم می شود و احتمالاً همین کتاب است (نگاه کنید: استوری، 400/III/3، شماره 6806,8).

- یک نسخه به شماره 201 در لندن شامل ۳ «کلید» (فاطمه کشاورز، 366). نام این نسخه تجارب العلاج آمده است.

- یک نسخه به شماره ۴۹۲۷ ذیل مجموعه، در کتابخانه مرکزی (دانش پژوه، ۱۴/۴۰۴۵).

- یک نسخه در دانشگاه تهران، کاتب نصرالله تنکابی و این کتاب را برای کتابخانه میرزا نصرالله خان مشیرالملک نوشته شده است (دانش پژوه، فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشکده حقوق، ۱۶۴).

- یک نسخه به شماره ۶۳۰۷ در کتابخانه مجلس، کاتب: پزشک علی رضا بن حسن بن مسعود طیب. این کتاب از تألیفات عصر قاجاریه است و در آغاز آن ۱۹ بیت از مثنوی مولوی نقل شده (حائری، ۱۹/۲۹۰).

یک نسخه دیگر از همین کتاب نیز در دانشکده الهیات به شماره ۱۳۷ مورخ سده ۱۳ موجود است (حائری، همانجا). در پایان لازم به ذکر است که استوری در کتاب خود به نام Persian Literature a Bio-Bibliographical survey حدود

یک فرسنامه ترجمه از زبان ترکی

ترجمه بیطارنامه، مترجم عباسقلی بیگدلی از ترکی

- یک نسخه به شماره ۶۱۷۲ ذیل مجموعه، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مترجم این کتاب را در سال ۱۰۷۰ هجری قمری برای شاه عباس ثانی به فارسی برگردان کرده است (حائری، ۱۹/۲۵۸).

فرسنامه های گمنام که به فارسی تألیف شده اند، اما از نام مؤلف و نام کامل کتاب اطلاعی در دست نیست و معمولاً نسخه ها دارای آشفنگی و یا

افتادگی است

- یک نسخه به شماره ۵۱۶۴ در کتابخانه مرکزی، کاتب فتح الله بن حاجی بن ... محمد باقرخان قاجار، کتابت به سال ۱۳۲۰ هـ. ق. (دانش پژوه، ۱۵/۴۱۳۲-۴۱۳۳). این نسخه گمنام است و توسط نگارنده دیده شد. اگرچه آغاز آن مانند فرسنامه هاشمی (نک: ابتدای مقاله) بابت «اسب فکرت چو زین کند دانا/ به که گوید نخست حمد خدا» آغاز شده و حتی گاه اشعاری از فرسنامه هاشمی در آن دیده می شود اما با فرسنامه هاشمی تفاوت کلی دارد و قسمت اعظم کتاب درباره بیطره است و در آن لغات و اصطلاحات هندی دیده نمی شود.

- شش نسخه در پاکستان با شماره های متفاوت (فهرست مخطوطات شیرازی، ۲/۳۹۷-۳۹۸؛ ۳/۵۳۹).

- یک نسخه در آصفیه به نام علاج الفرس (طب اسلامی، ۲۹).

- یک نسخه در موزه ملی پاکستان، سده ۱۳ در معالجه امراض اسپان (نوشاهی، ۶۲).

- یک نسخه در آستان قدس رضوی، کاتب: رسول ایروانی، کتابت به سال ۱۲۷۸ هـ. ق. (محمد آصف فکرت، ۴۲۷).

- یک نسخه در کتابخانه پاکستان، کاتب حسن محمد مورخ ۱۲۹۸ هـ. ق. (کتابخانه های پاکستان، تسییحی، ۱/۱۴۰).

- یک نسخه در تبریز، این نسخه منظوم است و جزو مجموعه های شخصی است.

آغاز: «به نام پادشاه آفرینش

بصارت بخش چشم اهل بینش (الذریعه، ۱۹/۲۵۷).

- یک نسخه در کتابخانه مرعشی، مختصری است در مشخصات اسبهای خوب و بیماریها و درمانهای آنها و آداب

۱۳۳۵ ش.).

الذریعه، آقا بزرگ تهرانی (تهران: ۱۹۵۹ م.).

طب اسلامی (پتنا: ۱۹۸۴ م.).

فهرست المخطوطات الفارسیه التي تفتنیها دارالکتب حتی عام ۱۹۶۳ (جمهوری عربی متحده: ۱۹۶۷ م.).

- فهرست کتابخانه ملی تبریز، به کوشش سید یونسی (تهران: ۱۳۵۴ ش.).

- فهرست مخطوطات شیرانی، به کوشش محمد بشیر حسین (لاهور پنجاب: ۱۶۹۶ م.).

- فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، به همت سید عبدالله انوار (تهران: ۱۳۵۴ ش.).

- فهرست نسخه های خطی مرعشی نجفی، به کوشش محمود مرعشی، احمد حسینی (قم: ۱۳۶۶ ش.).

- فهرست نسخه های خطی کتابخانه غرب مدرسه آخوند همدان، به کوشش جواد مقصود همدانی (۱۳۵۶ ش.).

- کتابخانه های پاکستان، به کوشش محمد حسین تسبیحی (اسلام آباد: ۱۹۷۷ م.).

- مجموع نسخ خطی شرق در آکادمی علم ازبکستان شوروی (۱۹۶۷ م.).

- محمد آصف فکرت، فهرست الفبایی کتب خطی آستان قدس (مشهد: ۱۳۶۹ ش.).

- نسخه های خطی نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به کوشش محمد تقی دانش پژوه، ایرج افشار (تهران: ۱۳۴۶ ش.).

- سعید نفیسی، فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی (تهران: ۱۳۴۴ ش.).

- سید عارف نوشاهی، فهرست نسخه های خطی فارسی موزه ملی پاکستان کراچی، (تهران: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۲ ش.).

- Blochet. E. Catalogue des Manuscrits Persian, Paris.

- Fateme Keshavarz, A descriptive and analytical catalogue of persian manuscripts in the library of the wellcome institute for the history of medicine. London, 1986.

- Rieu charles, Catalogue the persian Manuscriptsion the British museum, 1966.

- Story. C. A. persian literature a bio-ibliographical survey, Leiden, 1977.

بیست فرسنامه دیگر را «گمنام» معرفی کرده است. برای اطلاع بیشتر نگاه کنید: 404-400/3/II

علاوه بر این، در همین کتاب به هشت نسخه دیگر اشاره شده است که گرچه نام کتاب و مؤلف آنها مشخص است، اما چون اطلاع چندانی از این نسخه ها به دست نمی دهد، ما برای عدم تکرار، از ذکر نام آنها در این فهرست خودداری کردیم. این کتابها عبارتند از:

۱- فرس نامه از علی بن مططب؛ ۲- فرس نامه از حکیم حامد یا حکیم احمد؛ ۳- مفتاح الفرس و تحفة الافراس از قاضی حسن دولت آبادی؛ ۴- راحة الفرس یا راحة الافراس از انندرام مخلص؛ ۵- فرس نامه از میرزا بهجو چوچوگ؛ ۶- حیات الفرس از محمد تقی بن محمد فیض بن امیر احمد خان عرب هاشمی؛ ۷- مقصد الراض از رضاخان نظیر (ص 397-399).

مآخذ

- احسان اوغلی، اکمل الدین، فهرس مخطوطات الطب الاسلامی مکتبات ترکیا (استانبول: ۱۴۰۴ ش / ۱۹۸۴ م.).

- احمد منزوی، فهرست کتابخانه نسخه های خطی گنج بخش (اسلام آباد: ۱۳۵۷ ش.).

- احمد منزوی، فهرست نسخه های خطی فارسی (تهران: ۱۳۳۵ ش.).

- احمد منزوی، فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان (اسلام آباد).

- استادی، رضا، چهل مقاله (تهران، ...).

- افشار، دانش پژوه، فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی ملک وابسته به آستان قدس (تهران: ۱۳۶۶ ش.).

- حائری، عبدالحسین، فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی (تهران: ۱۳۵۰ ش.).

- دانش پژوه، محمد تقی، فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (تهران: ۱۳۴۰ ش.).

- دانش پژوه، محمد تقی، فهرست میکروفیلماها کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (تهران: ۱۳۴۸ ش.).

- دانش پژوه، محمد تقی، فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشکده حقوق (تهران: ۱۹۶۱ م.).

- دانش پژوه، محمد تقی، فهرست کتابخانه اهدایی آقای سید محمد مشکوة به کتابخانه دانشگاه تهران (تهران: ...)